

Пустовалов С. Ж.

ДЕЯКІ РІДКІСНІ ПОХОВАННЯ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено рідкісним положенням небіжчиків у похованнях доби бронзи. Відхилення від стандартних поз є свідченням процесу державотворення, який відбувався в цих суспільствах.

Ключові слова: поховальний обряд, доба бронзи, рання держава.

Положення небіжчика в похованні завжди було важливою складовою будь-якого поховального обряду. Разом з іншими особливостями поховальних церемоній поза померлого відбивала головні світоглядні моменти життя давньої людини. Вона могла свідчити і про статево-вікові особливості, і про етнічні, і про професійні, і про соціальні. Незважаючи на це, поза не часто ставала спеціальним об'єктом дослідження. Переважно її досліджували лише в межах конкретної археологічної культури чи могильника. Проте деякі роботи в цьому напрямі все ж з'являлися. Так, у середині 70-х років ХХ ст. Д. Я. Телегін простежив еволюцію поз померлих у могильниках Східної та частково Центральної Європи [11]. Він виділив 10 основних поз небіжчиків за матеріалами археологічних культур, починаючи з верхнього палеоліту. Це поза випростана на спині (з варіантами), зібгана на спині з підігнутими в колінах ногами, зібгані на боці в позі вершника, який скаче, скорчені на боці в позі адорації (з варіантами), в сидячому положенні, витягнуті на боці, витягнуті на животі, стоячі тощо. Усі ці пози були стандартними та відповідали певним релігійним уявленням давніх етносів. Також пози небіжчиків досліджувалися І. С. Каменецьким [1] та іншими вченими. Найдетальнішу класифікацію поз розробив Ю. О. Смирнов [10].

У поховальному обряді населення України з мезоліту для кожної археологічної культури були характерні певні пози небіжчиків. Усі ці пози пов'язані з певними релігійними уявленнями давніх людей і є традиційними. Зокрема, поза «зібгана на боці» є різновидом пози дитини в череві матері і пов'язана з уявленнями про відродження померлого або про реінкарнацію душі померлого. Випростана на спині поза пов'язана, на думку М. О. Чмихова [13], з уявленнями про існування потойбічного світу, куди назавжди потрапляє померлий. Відхилен-

від названих стандартних поз до доби ранньої бронзи практично немає. Померлі розташовані в центрі могили, інвентар або супроводжує їх, або відсутній залежно від культурних традицій чи соціального статусу.

Подібна одноманітність (стандартність) тривала до початку доби ранньої бронзи. Повсякденна поведінка первісної людини суворо регламентувалася. Це стосувалося й норм поховального обряду. Проте з часом такі відхилення починають з'являтися.

І в ямних, і в катакомбних похованнях інколи фіксуються значні відхилення від стандартних поз небіжчиків.

Н. Г. Салій присвятила спеціальну статтю рідкісній позі померлих у вигляді «жабки» (на животі з підігнутими кінцівками) в курганах доби бронзи півдня України [8]. За підрахунками автора статті, таку позу мають у середньому 4,4 % похованих. Детальне вивчення небіжчиків

Рис. 1. Курган 9, поховання 74 поблизу с. Нерушай (за М. М. Шмаглієм та І. Т. Черняковим, 1970)

Рис. 2. Курган 9, поховання 84 поблизу с. Нерушай (за М. М. Шмаглієм та І. Т. Черняковим, 1970)

у позі «жабки» не дає змоги визначити її як навмисно надану. Це не природна поза, а поза людини, яка через певні обставини потрапила до могили у стані летаргічного сну, коми, непритомності тощо. Причин цього положення може бути багато, але найвірогіднішими є наслідки поранення. Опосередковано поза у вигляді «жабки» свідчить про нестабільну військову ситуацію [8].

З'являються поховання померлих, які лежать у поховальних камерах на місцях, де звичайно розташований інвентар – у ногах, попід стінками чи біля виходу з поховальних камер. Яскравим прикладом такого поховання слугує кам'яна скриня в Колодяжному [9, с. 242]. Тут у кам'яній гробниці було поховано десятеро осіб, з яких лише центральний кістяк чоловіка, який, мабуть, помер своєю смертю. Решта супроводжували його. Таких небіжчиків можна розглядати як другорядних померлих, таких, які мають нижче соціальне положення, ніж люди, поховані на традиційних місцях у могилах. Саме така поза може розглядатися як поза соціального підкорення. Подібні пози небіжчиків свідчать про значну соціальну диференціацію населення ранньої бронзи Причорномор'я. Як відомо, одною з ознак становлення державності є людські жертвоприносини [4; 12].

Крім цих різновидів положень померлих, є ще одна категорія, аналіз якої досі не проводився. У позі таких померлих відбилося особисте до них

ставлення їхніх родичів та близьких. Одне з перших таких поховань було виявлено на початку 70-х років на Одещині. У пізньоямному похованні 74 кургану 9 біля с. Нерушай було поховано двоє людей. Вони лежали в похованні обличчями впритул один до одного, міцно тримаючись за руки (рис. 1). Судячи з розмірів кістяків, один належав чоловікові, другий – жінці. У тому ж самому кургані подібна поза була зафіксована в парному ямному похованні № 84. У могилі були поховані чоловік та жінка. Тільки тут обоє померлих тримали один одного в обіймах [15, с. 31] (рис. 2).

Подібне за положенням небіжчиків поховання було виявлено біля с. Заможне [7]. Тут в інгульському катакомбному похованні 4 кургану 7 чоловік та жінка обіймали одне одного. За численними ознаками це поховання належало до вищих верств інгульського суспільства [7, с. 369] (рис. 3). Серед ознак знаті були великі розміри камери, наявність досипки, моделювання черепів померлих та дерев'яне колесо в закладі входу до камери.

Аналогічна за емоційною складовою положення небіжчика ситуація була зафіксована і в похованні 4–5 кургану 5 біля с. Заможне. У багатокамерному похованні дорослий чоловік тримав в обіймах дитину [7] (рис. 4). А в пізньоямному похованні (п. 9, к. 9) біля с. Нерушай [15, с. 9] дитину обіймала, імовірно, жінка (рис. 5). З ситуаційного аналізу випливає, що головними небіжчиками в цих двох похованнях були діти!

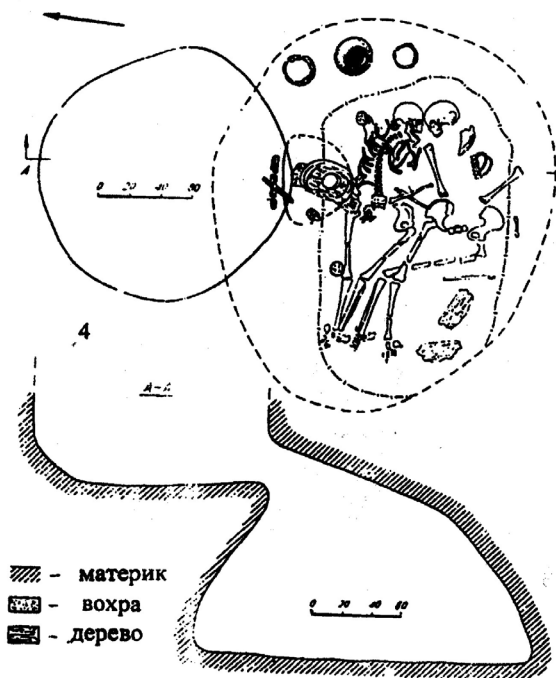

Рис. 3. Курган 7, поховання 4 біля с. Заможне

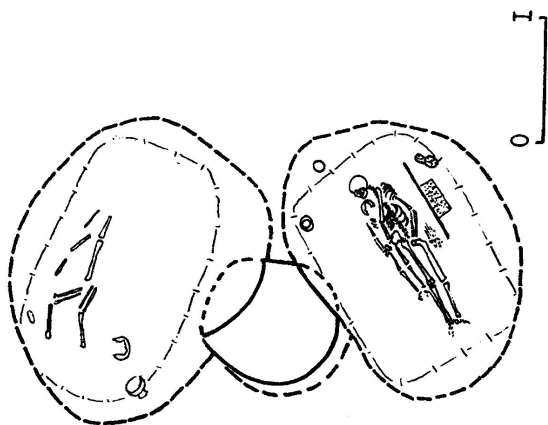

Рис. 4. Курган 5, поховання 4–5 біля с. Заможне

Не менш зворушливим було поховання 12 у кургані 1 біля с. Білорецьке Веселівського району Запорізької області. Поховальна споруда являла собою двокамерну катакомбу. У дальній від шахти камері лежав чоловік похилого віку. А в першій камері, притулившись спиною до вихідної стінки, сиділа молода жінка. Втративши свідомість, вона верхньою частиною тіла завалилася вперед і праворуч [6] (рис. 6).

Такі пози небіжчиків час від часу трапляються в ямних та катакомбних похованнях півдня України. Усіх їх вирізняє глибока емоційність.

Прояв певних емоцій у поховальному обряді є ознакою суспільств, що перебувають уже на ранньодержавному рівні. Так, у долині Царів під час розкопок гробниці фараона Тутанхамона Г. Картером було виявлено маленький віночок польових квітів, що їх поклав на гробовище, можливо, хтось із близьких померлого [3, с. 140].

За Ригведою, у давньоіндійському суспільстві для вищих варн практикувалася одна форма шлюбу, а для нижчих варн – інша. Зокрема, для кшатріїв дозволявся шлюб за коханням (гандхарва) [14, с. 294]. У нижніх варнах укладанням шлюбу займалися рід та родина.

Перше оспівування кохання чоловіка до жінки чи батьків до дитини ми знаходимо в Європі в античній літературній традиції. Кохання возвеличується в давньогрецькій міфології. Достатньо згадати історію Орфея та Евридики. Також Зевс, палаючи пристрастю, краде Європу, цар Іксіон закохується в Геру, дружину Зевса; Титій закохується в Латону, матір Аполлона та Артеміди [5, с. 79]. З грецьких міфів ми знаємо про ревності, які постійно (і не безпідставно) виявляє дружина Зевса Гера до нього [5, с. 77]. У міфологічному сюжеті про Данаїд слухняність усіх доньок Даная, які виконують

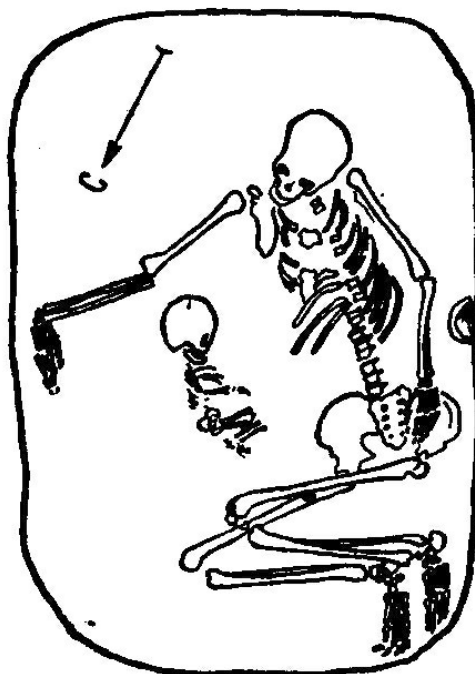

Рис. 5. Курган 9, поховання 9 біля с. Нерушай (за М. М. Шмаглієм та І. Т. Черняковим, 1970)

настанови батька і вбивають своїх наречених, протиставляється неслухняній Гіпермнестрі, яка покохала свого нареченого і не стала його вбивати, а бере з ним шлюб за допомогою Афродіти [5, с. 76]. Тобто Гіпермнестра чинить усупереч тисячолітній традиції, персоніфікованій в образі батька.

У період становлення держави більшість грецьких богів змінюють свій первісний дикий та жахливий вигляд на милий, привабливий. Жінками, наприклад німфами, починають тепер милуватися, оспівувати їх у поетичних творах [5, с. 73]. Можна сказати, що кохання є також однією з ознак (звісно, не найважливішою, але яскравою) становлення державності.

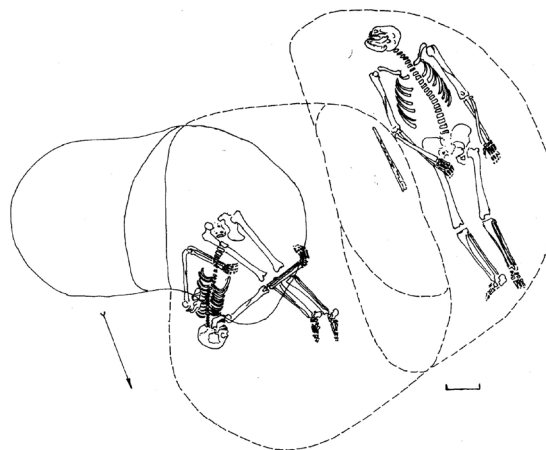

Рис. 6. Курган 1, поховання 12 біля с. Білорецьке

Таким чином, поява відхилень у звичайних позах у поховальному обряді ранньобронзових курганних культур півдня України може бути наслідком воєнних дій, соціального розшарування та прояву особистих стосунків між померлими.

Поява подібних поховань у поховальному обряді ранньобронзового населення Північного Причорномор'я, можливо, відображає аналогічні явища та є ще одним свідченням державотворчих процесів серед цього населення.

Список літератури

1. Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда / И. С. Каменецкий // Археологические открытия на новостройках. Древности Северного Кавказа. – Ч. 2. – М. : Наука, 1986. – С. 136–194.
2. Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда / И. С. Каменецкий // Древности Дона. – Ч. 1. – М. : Наука, 1983. – С. 221–250.
3. Картер Г. Гробница Тутанхамона / Говард Картер. – М. : Из-во восточной литературы, 1959. – 260 с. : ил.
4. Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии / Куббель Леонид Евгеньевич. – М. : Наука, 1988. – 269 с.
5. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии / Лосев Алексей Федорович. – М. : Изд-во Минпросвещения, 1957. – 620 с.
6. Отрощенко В. В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году / Отрощенко Виталий Васильевич, Пустовалов Сергей Жанович // НА ИА НАНУ. – Ф. Е. 1980/5.
7. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / Пустовалов Сергій Жанович. – К. : Шлях, 2005. – 412 с.
8. Салий Н. Г. О культурном и социальном статусе погребенных nichком в эпоху бронзы / Н. Г. Салий // Древности Северного Причорноморья и Крыма. – Вып. 6. – Запорожье : Изд-во ЗГУ, 1997. – С. 34–48.
9. Свешников И. К. Культура кулястих амфор / И. К. Свешников // Археологія Української РСР. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 240–250.
10. Смирнов Ю. А. Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения / Смирнов Юрий Александрович. – М. : Восточная литература, 1997. – 276 с.
11. Телегин Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи Европейской части СССР / Д. Я. Телегин // Энеолит и бронзовый век Украины. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 5–21.
12. Хазанов А. М. Класообразование: факторы и механизмы / А. М. Хазанов // Исследования по общей этнографии. – М. : Наука, 1979. – С. 125–177.
13. Чмихов М. О. Курганы как явище культуры / М. О. Чмихов. – К. : НМК ВО, 1994. – 143 с.
14. Шарма Р. Ш. Древнеиндийское общество / Шарма Рам Шаран. – М. : Наука, 1987. – 627 с.
15. Шмаглий Н. М. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966) / Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков // Материалы по археологии Северного Причорноморья. – Одесса : Маяк, 1970. – С. 5–115.

S. Pustovalov

THE RARE POSITIONS OF THE DEAD IN THE BURIAL CUSTOMS OF THE EARLY BRONZE AGE STEPPE PEOPLE

The article is devoted to rare positions in the bronze age graves. Departure from the standard positions is the evidence of the rise of the state in this society.

Keywords: burial customs, bronze age, early state.

Матеріал надійшов 17.11.2014